

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІЙ ДОНБАСУ КІНЦЯ XVIII-XIX СТ.: АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

На основі джерелознавчого аналізу матеріалів з фондів архівних установ України та Російської Федерації досліджено причини, особливості й наслідки міграційних процесів, що обумовили влаштування громад грецьких, німецькомовних та єврейських колоністів в Донбасі протягом останньої чверті XVIII-XIX ст. Подана характеристика архівних джерел, які реконструюють господарський розвиток іноземних колоністів з урахуванням еволюційних змін та особливостей.

Ключові слова: архівні джерела, Донбас, іноземні колонії, міграційні процеси, господарський розвиток, грецькі громади, еволюційні зміни.

На основе источниковедческого анализа материалов фондов архивных учреждений Украины и Российской Федерации исследованы причины, особенности и последствия миграционных процессов, которые обусловили создание общин греческих, немецкоязычных и еврейских колонистов в Донбассе на протяжении последней четверти XVIII-XIX ст. Дана характеристика архивных источников, которые реконструируют хозяйственное развитие иностранных колонистов с учетом эволюционных изменений и особенностей.

Ключевые слова: архивные источники, Донбасс, иностранные колонии, миграционные процессы, хозяйственное развитие, греческие общины, эволюционные изменения.

On the basis of analysis of the source materials from the funds of archival institutions of Ukraine and Russian Federation, the reasons, particular qualities and consequences of migration processes which governed arranging the communities of Greek, German and Jewish colonists in Donbas during the last quarter of the XVIIIth – XIXth centuries have been determined. The author characterizes archived sources which reconstruct the economic development of foreign colonists taking into account evolutionary changes and peculiarities.

Key words: archival sources, Donbass, foreign colonies, migratory processes, economic development, the Greek communities, evolutionary changes.

Реформування української економіки вимагає застосування обґрунтованих організаційно-господарських заходів із передбачуваними для держави і суспільства соціально-економічними наслідками. При цьому необхідно враховувати історично зумовлену господарську та соціокультурну специфіку окремих регіонів країни. Адже вивчення історії господарського освоєння тієї чи іншої території, особливостей господарювання (у т. ч. пов'язаних з етнічним чинником), змін форм власності, дослідження галузей економіки і взагалі всього

господарського комплексу в його численних змінах та перетвореннях дозволяє не тільки виявити основні тенденції регіональної економіки в історичній ретроспективі, а й певним чином може допомогти при розробці ефективної моделі її сучасного розвитку. Саме тому звернення до історичного контексту економічного життя регіонів, етнічних груп, що його населяють, а також їх господарських традицій є необхідною складовою формування виваженої державної соціально-економічної та етнонаціональної політики.

Донбас – важливий промислово-аграрний регіон нашої держави. Тут зосереджено потужні підприємства металургійної та машинобудівної галузей. Водночас саме на цей регіон припадає чималий відсоток посівних площ, тут здавна були поширені традиції скотарства, садівництва, рибальства. Отже, тут історично склався багатопрофільний господарчий комплекс, що потенційно є запорукою економічної потужності регіону та добробуту його населення. Важливий внесок у формування такого комплексу зробили іноземні колоністи – греки, німці, меноніти, євреї тощо, – нащадки яких мешкають тут і зараз. Саме вони були одними із перших, хто освоював цю територію, а етнічний фактор багато у чому спрямовував її господарський розвиток, визначаючи соціально-економічне «обличчя» регіону. Відтворити ці процеси допомагають джерела, які зберігаються в архівах України та Росії.

Господарська діяльність колоністів, їхнє самоврядування регламентувались «Уставом о колониях иностранцев в России». Колоністами визнавалися лише ті особи та сімейства, котрі осідали на державних, приватних чи куплених землях у вигляді хліборобів або ремісників, які обслуговували землеробську справу [1].

Нарощуванню маси документів і матеріалів, що становлять потенційну джерельну базу дослідження історії іноземних колоній Північного Приазов'я, сприяли такі обставини: 1) високий ступінь бюрократизації справи управління в Російській імперії взагалі; 2) розміщення колоністів і влаштування їхнього побуту обросло особливо потужним адміністративним апаратом, оскільки, по-перше, цей процес був багато у чому штучним і вимагав додаткових коштів і зусиль з боку уряду, щоб бути впровадженим усупереч численним реаліям життя; по-друге, іноземні колоністи були більш вимогливими до влади, ніж місцеве населення і часто подавали скарги до владних структур; 3) іноземні колоністи мали відносно високий рівень грамотності, завдяки чому до нас дійшли не тільки добре впорядковане та змістовно насичене діловодство.

Великим комплексом матеріалів з історії іноземних колоністів, створених у процесі діяльності російських державних установ, є документи Центрального межового архіву (архів межової канцелярії). У ході проведення генерального і спеціального межуваль земель Катеринославської губернії у XIX в. у цьому архіві відклалися і матеріали про вельми специфічне явище у суспільно-економічній структурі дореволюційної Росії – єврейське землеробство. В колекції «Економічні примітки до планів генерального межування» (ф. 1355) Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) виявлені докладні економіко-статистичні і географічні відомості про розвиток землеробства у греків, німців та євреїв, а також описи території пізніше поселених колоній Катеринославської губернії [2].

У колекції «Матеріали генерального і спеціального межуваль по Катеринославській губернії» (ф. 1308) РДАДА є цілий ряд дріб'язкових справ другої половини XIX ст., що складаються з польового межового виробництва з доданими до нього планами і кресленнями, в яких відбиті тяжби, пов'язані з уточненням меж земельних дач іноземних колоністів із суміжними володіннями. Найбільший інтерес у цьому комплексі справ викликають мирські приговори сільських сходів, на яких іноземці обирали повірених, які представляли їх інтереси при проведенні межових робіт. Докладні списки іноземних господарів за різні роки несуть важливу статистичну інформацію, що дозволяє розширити і поглибити дослідження з історії соціально-економічного розвитку іноземних колоністів Північного Приазов'я в XIX ст.

Значний масив діловодної документації центральних органів управління стосується питання устрою іноземних колоністів після реформ 60-70-х рр. XIX ст. Це матеріали фонду 1291 – «Земський відділ міністерства внутрішніх справ» Російського державного історичного архіву (далі РДІА), в якому зберігаються численні представлення, рапорти, записки катеринославського генерал-губернатора про облаштування греків, німців, євреїв у Катеринославській губернії, «отношения» міністра внутрішніх справ обер-прокурору першого департаменту правлячого сенату, міністра державного майна міністру внутрішніх справ, «отзыв» міністра юстиції, «заключения» керівника міністерства внутрішніх справ та ін.

Найчисельнішими та різноплановими за інформацією є матеріали діловодства місцевих органів влади. Чимало рішень адміністрації щодо управління колоніями іноземних поселенців вироблялося в результаті чисельних консультацій, що були відображені в листуванні вищих органів державного управління з органами губернського управління. Часто саме завдяки звітній документації дослідник може висвітлити розбіжності з дійсністю фактів з реального життя колоністів та того, що було продекларовано в документації вищих ланок управління.

Серед них за формою надання виділяються ордери – документи, які писались від вищої інстанції нижчій. Велике значення мають ордери новоросійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна щодо управління губернією, ордери та розпорядження Азовської губернської канцелярії. Основна частина їх міститься у фондах ВУА Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) [3] і фонді Внутрішнього управління РДАДА [4].

Одним із найпоширеніших видів документів цієї ланки є рапорти – документи, в яких викладаються питання особистого характеру, пов'язані з виконанням службових обов'язків. У цих документах у формі звіту висвітлювалися економічні, соціальні, організаційні питання з життя колоній. Найбільша кількість рапортів і донесень стосовно облаштування греків Північного

Приазов'я зберігається у фонді Внутрішнього управління РДАДА. Рапорти також подавалися шульцями (старостами), обер-шульцями, управителями німецьких колоній до губернських земських правлінь, до Опікунського комітету іноземних колоністів тощо.

Важливими для вивчення зазначеної проблеми є доповіді наглядачів за колоніями, в яких уповноважені урядом особи висловлювали свій погляд із приводу конфліктів, які виникали в окремих колоніях, або між представниками різних колоній та округів, а також давали власну оцінку різним подіям у житті колоністів та пропонували урядові своє бачення розв'язання конфліктів.

Важливі відомості містять звіти катеринославського губернатора, які повинні були щорічно представлятися за встановленою формою у міністерство внутрішніх справ. Вони зберігаються у фонді МВС РДІА і містять відомості за першу половину XIX ст. [5]. Звіти відображають сільськогосподарський і промисловий розвиток іноземних колоній губернії, містять важливий статистичний матеріал.

Відомості про стан розвитку іноземних колоністів Північного Приазов'я подають матеріали Попечительського комітету про колоністів південного краю Росії. Значна їх кількість збереглася у фонді департаменту державного майна (ф. 379), яке з 1837 р. займалося справами іноземних колоністів, та першого департаменту міністерства державного майна (ф. 383) РДІА.

Багато інформації про іноземних колоністів зберігається в обласних державних архівах України. Серед них виділяються матеріали фондів Державного архіву Одеської області, які зберігають цінну інформацію про структуру управління, соціальний та економічний розвиток колоністського суспільства Північного Приазов'я. Одним із основних джерел для аналізу процесу заселення й адаптації іноземних колоністів стали документи Піклувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (ф. 6), перетвореного у 1818 р. з Новоросійської опікунської контори. Більша частина даних документів є дублікатами матеріалів, які офіційно надсилалися до Санкт-Петербурга, тому у фонді зберігаються переважно копії: царські маніфести, укази Сенату, інструкції, циркуляри та розпорядження міністерств із питань колонізації Півдня Росії. Особливий інтерес для дослідника становлять справи про становище колоній, економічні стосунки, спадкування, переселення до інших колоній, реєстрацію. Дані матеріали надають можливість ознайомитися з особливостями облаштування, адаптації та економічного стану колоністів залежно від політичних умов і під впливом навколишнього оточення. Динаміку економічного розвитку репрезентовано низкою систематичних рапортів і звітів наглядачів колоній губернському керівництву.

У фонді управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області, у відомстві якого перебували всі місцеві, цивільні ті військові установи, зберігається багато матеріалів про заселення Північного Приазов'я, видачу грошової допомоги переселенцям, листування про продовження пільгових строків, відомості про час заснування населених пунктів, статистичні відомості про населення регіону [6]. Це в основному контракти про найом земельних маєтків, дозвіл на відкуп питних закладів, розгляд скарг колоністів.

Багато документів з фондів «Олександрівська міська ратуша» та «Олександрівське повітове казначейство» Державного архіву Запорізької області [7] містять цінну інформацію про всі види діяльності іноземних колоністів Північного Приазов'я протягом кінця XVIII-XIX ст. Значний інтерес становлять матеріали щодо грецького, німецького й менонітського колоністського суспільства. Попри виняткову замкненість, обумовлену їх релігійною належністю, колоністи були тісно пов'язані з навколишнім оточенням, державними установами, що сприяло формуванню великого комплексу документів з їх життя та діяльності. Найбільш ранні документи стосуються кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Так, у фондах Держархіву Запорізької області збереглася достатня кількість матеріалів про господарську діяльність колоністів, особливості їх домогосподарства, плани і межові книги хуторів іноземних колоністів. Ці документи свідчать про земельні площі; передачу хуторів у спадщину, відомості про сусідів. Плани колоній, хуторів і межові книги цих володінь практично ніде не опубліковані та мало відомі дослідникам.

Важливий комплекс документів з історії німецьких, менонітських та єврейських переселенців Півдня України зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області. У фонді 134 відкласилися документи Контори опікунства про новоросійських іноземних поселенців (1800-1818 рр.) та Катеринославської контори іноземних поселенців (1818-1833 рр.), тобто тих опікунських установ, що перебували в Катеринославі [8]. Ці матеріали зберігають інформацію про хід переселення та побут іноземців на території всієї України з 1781 по 1818 рр. та в межах колишньої Катеринославської губернії у 1818-1834 рр.

Значна група джерел зазначеного фонду свідчить про заходи уряду і різного роду опікунських інстанцій щодо допомоги переселенцям. Тут знаходимо інформацію про розподіл провіанту серед прибулих, фінансові документи про видачу грошей на господарські потреби та ін. Це, переважно, листування контори з правлінням Катеринославської казенної палати, Новоросійським нижнім земським судом, із військовими та цивільними губернаторами, інформація про землі, на яких селили новоприбулих.

Чимало матеріалів фонду має статистичний характер. Це документи, в яких знаходимо інформацію про чисельність колоністів, їх вік, віросповідання, зведення про кількість землі, переданої колоністам, характер її господарського освоєння. Ці дані становлять особливий інтерес з погляду вивчення соціально-економічного розвитку іноземних поселень Північного Приазов'я.

Переважає більшість документів, що відклалися у згаданому фонді, стосується господарських питань. Це листування катеринославських опікунських органів з експедицією державного майна та МВС. Управителі, а також наглядачі колоній, щороку мали складати спеціальні відомості, в яких перелічували наявний у колоністів сільсько-господарський реманент, окремо зазначаючи кількість возів, плугів, борін тощо, а також наявність худоби – якої саме та її поголів'я.

Матеріали місцевого діловодства більш пізнього періоду зберігаються у фондах Державного архіву Донецької області. Фінансово-економічний та правовий аспекти соціального буття іноземних колоній Маріупольського повіту знайшли відображення в документах Маріупольської повітової комісії із землевлаштування, яка працювала протягом 1789-1916 рр. Для проведення столипінської аграрної реформи указом від 4 березня 1906 р. на місцях були створені губернські та повітові комісії із землеустрою. У м. Маріуполі така комісія була створена в лютому 1907 р. У фонді представлені плани земель греків, німців, менонітів та євреїв і висновки з експлуатації земельних площ Північного Приазов'я [9].

Фонд Маріупольської повітової земської управи [10] містить значну кількість законів і циркулярів уряду, протоколів, журналів засідань повітових земських зборів, доповідей земської управи, постанов грецьких, німецьких та єврейських сільських громад Маріупольського повіту та звернень до управи з приводу вирішення різних проблем господарського та культурного розвитку. Тут можна знайти численні прохання окремих осіб щодо надання позики або безвідплатної грошової допомоги. Частина справ стосується листування між земською управою та волосними правліннями, яке здійснювалося з метою координації зусиль в усіх сферах суспільного життя повіту: при будівництві шляхів, залізниці, під час улаштування й діяльності благодійних установ, в організації процесів фінансового, економічного розвитку сільських громад іноземних поселенців. Фонд містить багато джерел статистичного характеру щодо кількості населених пунктів, з різних напрямів господарства.

Таким чином, у документах органів нижчих ланок управління більше прагматизму і реальних даних. Хоч при цьому ця інформація є емпіричною, розпорошеною, частковою, але реальною і суто конкретною. А з вивченням цілих пластів цієї документації така вада, як уривчастість, компенсується, вимальовується реальна картина облаштування, побуту колоністів.

Усі ці джерела при комплексному і системному аналізі дозволяють відтворити процес переселення іноземних колоністів до Північного Приазов'я, розселення і господарське освоєння відведених їм територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 2. – 1863. – С. 155.
2. РДАДА. – Ф. 1355, оп. 1. – Спр. 360; 372; 377; 384; 388; 1559.
3. РДВІА. – Ф. 379, оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 18, 39.
4. РДАДА. – Ф. 16, оп. 1. – Спр. 588, ч. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13; спр. 693, ч. 6; спр. 797, ч. 3, спр. 800.
5. РДІА. – Ф. 1281, оп. 11. – Спр. 184, 185, 187.
6. Держархів Одеської області. – Ф. 1, оп. 1, оп. 220, 230.
7. Держархів Запорізької області. – Ф. 1, 12.
8. Держархів Дніпропетровської області. – Ф. 134, оп. 1. – Спр. 14, 36, 91, 150, 301, 613, 784, 785, 874, 875, 897, 898, 915, 933, 942, 956, 981.
9. Держархів Донецької області. – Ф. 156, оп. 1.
10. Там само. – Ф. 110, оп. 1. – Спр. 15, 16, 27, 40, 41, 44, 50, 56, 65, 8.

Рецензенти: кандидат історичних наук, професор Є.Г. Сінкевич;
доктор історичних наук, професор Ю.В. Котляр.

© Гедьо А.В., 2009

Надійшла до редколегії 26.03.2009 р.